

ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ПРИМІТИВНІ ЗОЛЬНІ ВІВТАРІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

На основі численних джерел у статті розглянуто різночасові та різнотипові давньогрецькі сакральні зольники, виявлені на території Боспору Кімерійського та Нижнього Побужжя.

За скіфо-античної епохи на території сучасної України виділяють три великі зони, яким при-таманні майже однакові за суттю своєрідні сакральні комплекси — так звані зольники, розкопки яких надають чимало цікавих матеріалів для вивчення окремих аспектів релігійного світогляду населення, переважно Боспору Кімерійського і Нижнього Побужжя, а також скіфського лісостепу. Останніми десятиліттями інтерес до зольників значно посилюється з огляду на нові археологічні дослідження у різних регіонах. Проте не можна сказати, що всі питання щодо них уже остаточно розв'язані. Нині відсутнє узагальнене вивчення не лише усіх відомих північнопонтійських або лісостепових зольників, але й регіональних, не кажучи вже про подібні античні пам'ятки. Певно, тому ще й досі немає одностайності у визначенні їх етнічного і культового походження, конкретного призначення і змісту, внаслідок чого запропоновано і різноманітні дефініції: зольник, зольно-земляний жертovníк, зольний вівтар, есхара, вівтар-есхара, зольний пагорб-есхара, святилище, героон, житлові пагорби, культові вогнища, священні місця сільських громад тощо.

З огляду на це цілком слушно буде розглянути передусім давньогрецькі сакральні зольники — різні за розмірами і часом створення — для більш-менш чіткого уявлення про ці неординарні пам'ятки. За розмірами і характером знахідок їх розподіляють на дві групи. До першої з них, якій і присвячено цю статтю, відносять зольно-земляні пагорбки значної потужності в деяких містах і на поселеннях, у тому числі й окремих святилищах. У їх нашаруваннях знайдено безперечно культові речі, які вказують на громадське вшанування різних божеств. Другу групу зольників представлено порівняно невеликими зольними викидами в закритих приміщеннях або підвір'ях, що належали одній сім'ї або роду, але з'ясувати їх суто культове призначення часто проблематично. Згідно з публікаціями, наведеними нижче, найбільшу кількість зольників виявлено, але лише частково досліджено на Боспорі Кімерійському, дещо менше — у Нижньо-

му Побужжі. Не зафіксовано їх на території Херсонеської держави, де, можливо, і не існувало таких помітних зольних насипів, як на Боспорі і в Ольвійському полісі.

Власне, зольник як суто культовий комплекс, а не просто сміттєзвалище, уперше для такого типу античних пам'яток визначив В.Ф. Гайдукевич. У 60-ті рр. минулого століття він частково дослідив і, по суті, правильно інтерпретував значний зольник у боспорському місті Мірмекій (Гайдукевич 1965, с. 29—37; Гайдукевич 1987, с. 91—97). Не загромождена тут з ранньоелліністичного часу будівельними залишками площа понад 500 м² містила потужний масив культурних відкладів досить специфічного характеру. Цей насип утворився в результаті систематичного висипання золи і такого ж послідовного викидання сюди речового матеріалу: різноманітної кераміки, теракот, монет, численних вотивів, кісток тварин, будівельних відходів. Через переважання золи в нашаруваннях насипу і зв'язок з культовою сферою його було визначено зольно-земляним жертovníком і вівтарем-есхарою (Гайдукевич 1965, с. 29).

Наразі, внаслідок недостатнього вивчення цієї пам'ятки на належному методичному рівні щодо її стратиграфії, хронології і безпосереднього відношення до неї залишків культових споруд існують суперечливі погляди. За археологічними і нумізматичними матеріалами та характером нашарувань, В.Ф. Гайдукевич розрізняв два різночасові зольні яруси. На підставі його досліджень Ю.О. Виноградов навів більш чіткі дані щодо їхнього розташування і стратиграфії (Виноградов 1981, с. 79—80; Виноградов 1992, с. 110—113). На місці найранішого ярусу в першій половині V ст. до н. е. знаходилася кам'яна споруда, в одному з приміщень якої стояв невеликий вівтар. У другій половині V — на початку IV ст. до н. е. над її залишками поступово утворився зольник потужністю нашарувань 0,7 м на площі 130 м². У IV ст. до н. е. на його поверхні спорудили нову будівлю, в одному з приміщень якої теж облаштували вівтар, біля якого відправляли обряди на честь Деметри. Коли наприкінці цього ж століття святилище перестало функціонувати, його стіни розібрали, всю поверхню за-

сипали шаром глини, на який знову висипали золу протягом майже 50—70 років. Другий зольник займав значно більшу площу (до 500 м² і заввишки 3 м).

Сучасні дослідження раннього мірмекійського зольника, оскільки пізніший вже зруйновано, дає дещо нове уявлення про його призначення, стратиграфію, хронологію та культові споруди, однак інформація про них досить стисла і суперечлива (пор.: Бутягин 2002, с. 91—94; Бутягин 2004, с. 51—52; Бутягин 2004а, с. 126—131; Чистов 2004, с. 131—142). Так, за новими даними під раннім зольником відкрито залишки великого пізньоархаїчного будинку площею 200 чи 400 м², загальна ж площа комплексу у IV ст. до н. е. становила 560 м² (Бутягин 2004а, с. 130; Чистов 2004, с. 133). Неподалік однієї з кладок у кутку приміщення чи подвір'я з вівтарем у бронзовому глечикі знайдено унікальний скарб із 99 електричних статерів Кізіка, що є частиною сакральної скарбниці (Чистов 2004, с. 138—139). Звісно, останні розкопки внесли деякі корективи в розуміння цих неординарних комплексів, проте, зважаючи на суперечність у їх тлумаченні в усіх опублікованих матеріалах, нез'ясованими залишаються чимало питань. Головне з них полягає у тому, чи могли хоча б деякий час синхронно існувати відкриті тут споруди (особливо ботроси) з первинним створенням зольника, який взагалі займав значно меншу площу, ніж величезна пізньоархаїчна будівля. Виникає сумнів щодо достовірності майже абсолютної хронології і призначення всіх споруд, їх взаємозалежності із зольниками, а також загальної стратиграфії, зокрема глинистої підсіпки, яку доцільніше було зробити для фундаментів, а не власне для зольника. Водночас не існує пояснення, чому в елліністичний період мірмекійські будівельники були настільки недосвідчені, що поставили значну за розмірами кам'яну споруду з вівтарем на зольно-земляному пагорбку з розсипчастих нашарувань. До цього часу не з'ясованою залишається первинна основа обох зольників, невідомо, як під впливом природних явищ протягом певного часу вони закономірно розповзалися в усі боки та наскільки і в якому конкретно місці були перекриті ними будівельні залишки культових споруд. На наш погляд, культові комплекси Мірмекеї варто розглядати не ізольовано, а у зіставленні з теменосами, починаючи з архаїчного періоду, найхарактернішою ознакою яких були кам'яні священні огорожі, які, судячи з довжини і типу кладок, найімовірніше, є типовими і для цієї сакральної зони з кількома різночасовими одно- і двокамерними приміщеннями різного призначення.

У цьому аспекті на пильну увагу заслуговують спостереження першого дослідника

В.Ф. Гайдукевича, який писав, що біля раннього зольника знаходився комплекс теменосу, з якого надходили вотивні пожертви, а також усі ті предмети, які стали непридатними для подальшого використання в святилищах (Гайдукевич 1965, с. 36—37). Разом з ними сюди викидали золу з жертвних вогнищ і будівельні залишки від сакральних споруд, чим можна пояснити знахідки каміння і черепиці. Велика кількість кісток тварин, різних типів посуду, зокрема амфор і чаш для вина, свідчить, що разом із жертвоприношеннями тут значну роль відігравали узливання і сакральні трапези під час проведення релігійних свят. Загалом у зольниках знайдено багато уламків різноманітних речей, у тому числі й культового призначення. Це насамперед присвятні та маркувальні графіті, теракоти, серед яких переважали протоми покровительки землеробства Деметри і її дочки Кори-Персефони, численні вотивні мініатюрні глечики і тарілочки. Але порівняно з цими предметами культу в зольнику виявлено набагато більше інших матеріалів: уламки амфор різних центрів імпорту, афінську чорнолакову кераміку, столовий і кухонний посуд боспорського виробництва, світильники, черепицю, каміння, а також боспорські монети, глиняні підвіски для ткацьких станків та інші вотивні жертвоприношення. Аналізуючи насамперед епіграфічні, нумізматичні та археологічні матеріали й аналогічні пам'ятки в різних регіонах Греції, В.Ф. Гайдукевич переконливо довів сакральний характер обох зольних насипів у взаємозв'язку з головними тут культурами Деметри і близьких до неї божеств (Гайдукевич 1987, с. 69—70).

Він уперше визначив і культове призначення найзначнішого з усіх відомих зольника в Китеї, який систематично досліджували протягом останніх 30 років (пор.: Гайдукевич 1965, с. 37; Молева 2002, с. 16—23, 70—117). За потужністю нашарувань (близько 12 м) і часом існування (остання третина V ст. до н. е. — IV ст. н. е.) він, безперечно, належить до унікальних сакральних пам'яток Причорномор'я античної епохи. Вважають, що він займав площу близько 5000 м², але чверть (1250 м²) уже зруйновано морськими водами. Розкопано тільки десятку частину його площі, де знайдено величезну кількість різноманітних предметів (Молева 2002, с. 70—106; Молева 2002а, с. 151—154; Молева 2003, с. 75—80; Молев 2002, с. 146—151; Молев, Молева 2003, с. 252—263). Передусім привертають увагу фрагментовані теракоти Деметри, Кори-Персефони, Афродіти, Артеміди, Діоніси і його фіасу, Кібели, Геракла, уламки посуду з присвятами Зевсу, Деметрі, Аполлону, Діонісу, Матері богів і безіменному герою. Спочатку на місці майбутнього зольника було влаштовано культо-

ву площадку з фавісами в розколинах материкової скали, над якими лише з кінця IV ст. до н. е. почалося поступове накопичення зольно-смітєвих викидів, насичених кістками тварин і численними вотивами, бутовим камінням, черепцею, печиною тощо. В різних місцевостях грецького світу під час проведення релігійних ритуалів для викидів жертвоприношень і розбитих вотивів використовували ями, щілини в скелях, гроти тощо (Paus. I, 18, 7; 34, 4; II, 22, 4; III, 13, 8—11; 14, 10; VIII, 29, 1; IX, 11, 5). За визначенням дослідників, китейський зольник — це величезний жертвник-есхара або святилище, але й щодо нього залишається невизначеною взаємозалежність з функціонуванням поблизу або під його зсувами теменосу Китея, в якому відправляли культу всіх вищезазначених божеств з відповідними ритуалами і святами, без існування якого неможливо було б створити такий потужний зольно-земляний пагорб.

Наприкінці VI ст. до н. е. у результаті багаторічних викидів золи і сміття в південно-східний береговий обрив у античному містечку Зенонів Херсонес у Приазов'ї (сучасний мис Зюк) виник зольник заввишки 9,5—10 м, який досі повністю не розкопано (Масленников 1992, с. 125—138). Як і в Китеї, тут спочатку було заповнено щілини в материк і між високими уламками скель. У нашаруваннях золистого суглинку зі сміттєвими включеннями знайдено велику кількість уламків амфор, лутеріїв, столового посуду, кісток домашніх тварин, дельфінів і осетрових риб. З цього зольника походить і уламок стінки фасоської амфори з графіті кінця V ст. до н. е., на якому зафіксовано імена 9 землеробів Зенонового Херсонеса, котрі мали віддати до святилища перші частки врожаю зі своїх садиб (Масленников 1992, с. 136). За підрахунками О.О. Масленникова, ці первинки (близько 60 кг зерна пшениці) організовано відвозили до якогось храму. Однак не слід виключати й того, що святилище покровительок землеробства могло бути і в самому містечку, завдяки обрядам і сакральним трапезам в якому під час проведення різних свят і було створено зольник. На існування тут культу Деметри і Кори в їхньому локальному елевсінському варіанті в поєднанні з культурами Афродіти та Діоніса свідчать теракоти.

Крім Боспору, потужний зольник існував і в західнопонтійському місті Каллатісі, але його повністю зруйновано ще до того, як про цю пам'ятку дізналися археологи. За свідченням В. Канаракє, під «сміттєвим пагорбом» спочатку була велика яма, куди мешканці міста скидали різні черепки і теракотові статуетки (Канаракє 1969, с. 4). Коли яма заповнилася, тут утворився пагорб завдовжки більше 100 м — «справжня гора черепків (Monte Testaccio)». У 1935 р.

пагорб було повністю знесено. «Тисячі возів вивозили землю і «сміття» з цієї Monte Testaccio... З цієї землі з її цінним вмістом була насипана майже на висоту п'ять метрів нова шосейна дорога... Протягом кількох місяців усі, хто був спроможний, перегрібали цю землю: тоді було знайдено тисячі статуеток, особливо багато прекрасних голівок, обламаних біля ший. Але більшість скарбів з Monte Testaccio було вивезено і безладно використано на будівництво шляху» (Канаракє с. 16—17). Звичай викидати теракоти, на думку В. Канаракє, був зумовлений релігійною традицією еллінів. Отже, без сумніву, «гора черепків» в Каллатісі — теж сакральний зольник. Вона відрізняється від боспорських надзвичайно великою кількістю теракот, якої не містить жодне святилище у Північному Причорномор'ї.

Порівняно з усіма вищерозглянутими, значно меншими виглядають зольники в Борисфені, святилищах Ольвії та на поселеннях її сільської округи. До найраніших, на наш погляд, варто віднести зольники в Борисфені. Ще А.С. Уваров зазначав, що на північній окраїні о-ва Березань добре розрізняються шість «курганів», найвищий з яких мав в основі близько 53 м (Уваров 1856, с. 142—143). Чотири з них як поховальні кургани спорадично досліджував у 1904—1910 рр. Е.Р. фон Штерн (ОАК за 1905 р., с. 35—37; ОАК за 1906 р., с. 56—58; ОАК за 1909—1910 рр., с. 111—116). Розкопки проводили траншеями хрест-навхрест і лише незначними за площею сегментами в окремих місцях. Заслуга фон Штерна в тому, що хоча він і не зрозумів призначення насипних узвиш на Березані, однак, зрештою, дійшов висновку, що вони виникли значно раніше за численні поховання в них, які належать до середньовічного й нового часу. Насипи він датував переважно останньою чвертю VII — серединою VI ст. до н. е., що наразі потребує уточнення. У найвищому місці вони сягали в середньому 3—3,5 м, найбільший з них мав в окружності 78,94 м при прямовисній висоті 3,57 м (ОАК за 1909—1910 рр., с. 112). Під деякими з них виявлено ями, заповнення яких майже не відрізнялося від зольно-земляних напластунів насипів. Місцями в них зафіксовано прошарки тільки із золи, вугілля, роздрібнених й обвуглених кісток домашніх тварин (биків, баранів, свиней), шкаралупок черепашок і мідій, а також значної кількості уламків різних категорій посуду. При цьому фон Штерн неодноразово підкреслював, що під час розкопок «курганів» постійно траплялися фрагменти високоякісних розписних ваз різних центрів виробництва. Найкраще, хоча й частково, було розкопано лише «курган» К-4, насип якого був ущент заповнений черепками, купами амфорних уламків, які лежали впереміш

із золою, черепашками, кістками різних тварин (ОАК за 1909—1910 рр., с. 114—115). Разом з тим фон Штерн зазначав, що важко пояснити, як саме виник цей насип, що виглядав як просте сміттєзвалище. Не було достатньо даних і для припущення щодо спалювання тут трупів і справляння тризни через відсутність поховальних ям для зберігання урн з попелом, хоча огорожа і наявність цілих теракотових фігурок свідчать на користь такої гіпотези. Тому дослідник припускав, що насип утворився в результаті вивезення сміття, незважаючи на те, що це суперечило давньогрецьким звичаям (ОАК за 1909—1910 рр., с. 116). Тут спеціально наведено міркування фон Штерна, аби показати, що, як не дивно, він не вбачав у розкопаних ним уперше у Причорномор'ї сакральних комплексах будь-якого відношення до культів божеств, не звернув належної уваги на стратиграфію «курганів» і не встановив призначення та більш конкретну хронологію розташованих неподалік кам'яних фундаментів з великих обтесаних плит (ОАК за 1906 р., с. 57—58; ОАК за 1909—1910 рр., с. 113). Саме вони, ймовірно, і були залишками культових споруд і огорожі теменосу з вівтарями, звідкіля і надходила до зольників велика кількість так званого священного сміття, в якому були теракоти, вотивні жертвоприношення, уламки парадного посуду, у тому числі з присвятами, а також численні відходи жертвоприношень тварин і ритуальних трапез. Різні ями під зольниками і поруч з ними, певно, були культовими ботросами, незалежно від того, з якою метою вони були викопані: для добування глини, яку використовували для виготовлення сирцевої цегли, або для зберігання вина чи інших продуктів. Як і в багатьох інших святилищах, їх засипали і над ними нерідко виростали зольно-земляні пагорбки, заповнені різноманітним начинням. На користь того, що в Борисфені було кілька святилищ різних божеств, свідчать як уже відкриті залишки храмів і вівтарів у різних його районах, так і присвятні та маркувальні графіті (Лапін 1971, с. 483; Толстой 1953, с. 54—56; Яйленко 1980, с. 89—92; Яйленко 1982, с. 287—297; Назаров 2001, с. 154—164).

Останніми десятиліттями на території ольвійської хори відкрито кілька подібних пам'яток. Значний за розмірами зольник ранньоелліністичного часу виявлено на північно-західній околиці грецького поселення Козирка II на правому березі Гіпанісу, яке входило до Ольвійського полісу (Головачева, Марченко, Рогов 1998, с. 104—107; Головачева, Рогов 2002, с. 41—42). Він мав в плані овальну форму завдовжки 60 м, завширшки близько 50 м, заввишки 1,5 м, однак розкопано лише 600 м². Його насип відрізняється структурою нашарувань: у центрі — прошарки золи,

попелу, сажі, материкового суглинку, будівельного і господарчого сміття, обпаленої глини; в периферійній частині переважає сіра зола. Незважаючи на різний характер нашарувань, усі вони більш-менш рівномірно наповнені великою кількістю знахідок, переважно уламками посуду. За складом і характером вони близькі до знайдених на поселенні, однак їх насиченість у зольнику в кілька разів вища. До унікальних знахідок належить лист на уламку амфори, в якому йдеться про дарунок коня полководцю Олександра Македонського Зопіріону (Vinogradov 1997, s. 323—335). Про сакральність козирського зольника свідчить насамперед його розташування на місці пізньоархаїчного святилища з невеликим храмом і вівтарем. Окрім того, в ньому знайдено велику кількість кісток жертвних тварин та чимало типових для подібних пам'яток вотивних жертвоприношень: точильні бруски, риболовні і ткацькі грузила, теракоти і монети. Цілком можливо, що синхронні з зольником культові споруди, розбита черепиця з покрівлі яких знайдена в ньому, ще не відкриті або ж знищені.

Заслуговує на увагу зруйнований зольник IV—III ст. до н. е., насипаний на кургані доби бронзи в північно-західній частині поселення Кателіно I, теж на правому березі Гіпанісу (Рубан 1982, с. 54; Снытко 1988, с. 67; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 58). На глибоко зораній поверхні вдалося виявити цікаві вотиви: свинцевий букраній, герму Геракла, свинцеву пластинку у вигляді квадриги, якою править Геліос, а також невеликий вапняковий вівтарик, що, безперечно, вказують на шанування мешканцями поселення цих божеств і проведення ритуалів із застосуванням вогню для жертвоприношень. На мису біля південної околиці грецького городища Кошари, яке теж було складовою Ольвійської держави у IV — першій чверті III ст. до н. е., досліджено порівняно невеликий пагорбок овальної форми (висота 2,5 м, довжина 30 м, ширина 20 м) (Палуцы-Владько 2002, с. 57; Носова 2002, с. 62—68). Заздалегідь вирівняний майданчик було перекрито шаром піску, подрібнених черепашок і вапняку. Час від часу сюди висипали чисту золу, пісок, глину, морські водорості, черепашки мідій, разом з якими постійно трапляються кістки риб, домашніх і диких тварин, уламки керамічного посуду та суто сакральні речі (Носова 2002, с. 63—64). Серед останніх вирізняються протома Кори-Персефони, вотивні глиняні «коржики» і моделі зерна, керамічні остракони, галька, зооморфні та антропоморфні камінці природного походження тощо.

Частково досліджено два зольники і в південно-західній частині поселення V — середини III ст. до н. е. в урочищі Глибока Пристань на правобережжі Дніпровського лиману (Буйских 1989,

с. 80—82). За спостереженнями автора розкопок, нашарування зольника склалися із золи і вогнищевих викидів, змішаних з шарами обпаленого щебеню і глини. Спочатку ці насипи створювали на місці давніх ярів і лише після їх повного заповнення до рівня денної поверхні поступово вирости пагорби. З урахуванням усієї товщі нашарувань потужність першого зольника досягала 4, другого — 2,8 м. Загалом протягом приблизно столітнього існування сюди разом із золою і сміттям було викинуто чимало уламків різнотипових амфор, кухонного, в тому числі й ліпного, та столового посуду, світильників, а також монети, пряслиця, ткацькі грузила, намистини, бронзові вістря стріл, кістки тварин тощо. Серед суто культових речей вирізняються вотивні глиняні «хлібці», дрібні плескаті камінці, уламки теракот і графіті на фрагментах посудин.

До найпізнішого часу у Нижньому Побужжі відносять сакральний зольник на Ахілловому Дромі (суч. о-в Тендрівська Коса), який було розкопано значно раніше за всі інші, однак тривалий час жоден з дослідників не ототожнював його з цим типом пам'яток. Він заслуговує на особливу увагу, бо має важливе значення для розуміння деяких аспектів культу Ахілла. Військові моряки під командуванням капітана-лейтенанта Н.Д. Критського у 1824 р. частково розкопали невеликий насип заввишки близько 1 м, діаметром 17 м на північно-східному краю цього острова (див. детальніше: Толстой 1918, с. 56—59; Тункина 2002, с. 453—472, 627—630). Про його структуру залишилися надто суперечливі відомості. У недавно опублікованому листі Н.Д. Критського повідомлялося, що насип складався з перегнилих речовин і землі, в яких було дуже мало попелу і вугілля (Тункина 2002, с. 627). І.П. Бларамберг, навпаки, визначав цей пагорбок як купу попелу (Blaramberg 1828, р. 19). Певно, внаслідок виявлення тут поховання якогось християнина Михайла, академік Є.Є. Келер у науковій праці про чорноморські острови, пов'язуючи цей пагорб з культом Ахілла, упевнено, хоча й суперечливо, тлумачив його як курган, де знаходилася гробниця кінця IV ст. н. е., а похований міг бути власником великої кількості монет, своєрідним нумізмом-колекціонером античної епохи (Köhler 1826, р. 619—627). Разом з тим він рішуче відхилив свідчення Страбона про священний гай Ахілла на Тендрівській Косі і про свята на його честь, тому що знайдені тут барельєфи насправді, на його думку, належали храму Ахілла на о-ві Левка і лише випадково потрапили на цей острів. Є.Є. Келер необгрунтовано критикував і погляди І.А. Стемповського (пор.: Стемповский 1825, с. 338; Köhler 1826, р. 623—627). Тому на увагу заслуговують власні спостереження Н.Д. Критського, який резонно вважав, що цей пагорбок — не

курган, бо знайдені в ньому монети й інші речі були розкидані на всій його площі і різній глибині (див. детальніше: Тункина 2002, с. 454—471). Тут завдяки просіюванню землі через решето було виявлено близько 1200 монет багатьох міст античного світу, в тому числі понад 100 срібних, уламки мармурових рельєфів, плити з написами, посуд, два кам'яні, добре обтесані блоки, черепицю, сирцеву цеглу тощо. Крім того, збереглися письмові дані про те, що козаки-прикордонники випадково знайшли на Тендрівській Косі в якомусь понад 0,6 м заглибленні в піску з черепашками кілька давніх монет, уламки глиняних посудин і невелику кам'яну статую. Але жоден з авторів не зазначав, що в насипу чи поблизу знаходилися хоча б поодинокі кістки тварин.

Опубліковані В.В. Латишевим і І.І. Толстим п'ять фрагментованих написів з о-ва Тендрівська Коса не викликали сумніву щодо їх належності до присвятних пам'яток Ахіллу (IOSPE, II, 328—332; Толстой 1918, с. 56—59). Причому цікаво, що в них мореплавці заздалегідь дякували за спасіння на морі і залишали у святилищі подячні дарунки. Хоча рельєфи надто погано збереглися, за окремими з них вважають, що тут стояли стели із зображеннями Ахілла, атлетів, Артеміди з ланню, вершника, можливо, одного з Діоскурів — Кастора. Звісно, на острові в той час було знайдено набагато більше різних пам'яток, але вони розійшлися серед колекціонерів. Дослідження монет з Тендри показало, що вони відносяться до II ст. до н. е. — третьої чверті IV ст. н. е. (Зограф 1941, с. 153—154). Відсутні тут й інші більш ранні культові знахідки. На думку А.Н. Зографа, у святилищах Ахілла на островах Левка і Тендрівська Коса виявлено монети здебільшого з тих самих античних центрів (пор.: Зограф 1941, с. 152—160; Русяева 1975, с. 180—181 — з картою). Однак в першому з них знайдено чимало монет і різних матеріалів значно ранішого часу (див. детальніше з літ.: Охотников, Островерхов 1993, с. 18—69). А це, у свою чергу, викликає питання про те, в якому ж місці Тендрівської Коси слід шукати залишки більш раннього святилища Ахілла, якщо воно було тут насправді організоване ще за часів колонізації, як і на о-ві Левка? Якщо ж ставитися до знайдених у насипу пам'яток як єдиних, то не можна не зазначити, що початок шанування Ахілла на Тендрівській Косі майже збігається за часом з відомим ольвійським декретом на честь Нікєрата, сина Папія, першої чверті II ст. до н. е., в якому зазначено про його щорічне нагородження вінком не лише на еклесії, а й під час кінських агонів на честь Ахілла, які проводилися в якомусь місці за пророкуванням Піфії (IOSPE, II, 34).

Щодо інтерпретації самого насипу на Тендрівській Косі, окрім вищенаведеної як кургану,

найближче до правильного розуміння був І.П. Бларамберг, вважаючи, що «поблизу цієї купи попелу існував вівтар на відкритому повітрі або храм, присвячений Ахіллу, незалежно від тих, котрі ольвіополіти спорудили цьому герою у своєму місті й на острові Березань» (Blaramberg 1828, р. 19). Останнім часом І.В. Тункіна представила дещо інше тлумачення (Тункіна 2002, с. 462—463), але й воно потребує уточнень і кореляції у зіставленні з сакральними зольниками Нижнього Побужжя. На підставі деяких свідчень Павсанія вона дійшла суперечливих висновків: по-перше, святилище за своєю конструкцією було жертвним місцем (герооном або вівтарем) під відкритим небом у вигляді земляного пагорба, нібито описаного як «невелика споруда» із сирцевої цегли, тобто було найпростішим типом земляного вівтаря; по-друге, оскільки це святилище існувало близько 600 років, то лише протягом нетривалого часу цей насип було оточено сирцевою огорожею; по-третє, вівтар мав певне архітектурне оформлення, бо знайдені тут кам'яні блоки та барельєфи, можливо, належать жертвнику, який прикрашав вершину пагорба, подібно до жертвника на вівтарі Зевса в Олімпії. Проте описані Павсанієм вівтарі в Олімпії за своєю структурою, призначенням і розмірами не мають нічого спільного з тендрівським насипом. Судячи з того що в ньому в різних місцях було виявлено всі вищезазначені фрагментарні знахідки, на яких не зафіксовано слідів вогню, сюди, як і на інші зольники, періодично викидали уламки культових пам'яток і висипали зольно-земляне сміття, в тому числі й сирцеві цеглини з території святилища, розташованого неподалік, де традиційно стояли вівтар для узливань і есхара, на якій, зважаючи на незначну кількість золи в насипі, певно, зрідка спалювали якісь жертвоприношення. Фасад першого з них, цілком можливо, був прикрашений плитами з рельєфними зображеннями самого Ахілла і близьких до нього міфологічних персонажів. Однак при цьому не варто забувати, що тут знаходилися присвятні стели Ахіллу від мореплавців, інші рельєфи, чимало монет. Усі ці дари спочатку, за узвичаєною еллінською релігійною практикою, зберігали в окремому культовому приміщенні і лише через деякий час, коли вони втрачали свою цінність, викидали на зольник. Оскільки у частково відкритому на Тендрівській Косі насипу знайдено лише незначні уламки, то, зрозуміло, що тут були й інші місця для зберігання застарілих і розбитих священних речей. На підставі відсутності решток кісток тварин у ньому теж не можна констатувати, що тут не проводили жертвоприношень. Присвята Ахіллу монолітного вівтаря на сусідньому о-ві Кінбурнська Коса тільки певною мірою вказує на те, що в його

культі існувала традиція дарунків різних плодів або ж їх теракотових зображень, як у святилищі о-ва Левке. Характерною рисою календарно-релігійних свят з панеллінськими агонами були жертвоприношення тварин. Тому виникає сумнів, що саме на піщаному Ахіллодромі насправді проводилися ці величні урочистості понтійських еллінів. Зольник на Тендрівській Косі відрізнявся від інших передусім знахідками великої кількості монет різних античних центрів. Зрозуміло, що головна причина таких жертвоприношень полягала в розташуванні святилища неподалік морського шляху. Мореплавці зупинялися тут, аби віддати Ахіллу належну шану з відповідними дарами, а в багатьох з них були лише монети рідних полісів. В Ольвії, на о-ві Березань та в розглянутому зольнику зафіксовано найпізніші у Нижньому Побужжі римські монети Валента (364—378 pp.) (Карышковский 1988, с. 130), на підставі яких можна вважати, що святилище Ахілла на Тендрівській Косі припинило існування якщо не синхронно, то майже синхронно з Ольвією та Борисфеном приблизно в межах третьої чверті IV ст.

Якщо деякі зольники поблизу Ольвії знаходилися на околиці поселень або на мисах і косах, найчастіше на непридатних для господарства землях, то в самому місті їх виявлено в різних святилищах Західного теменосу (Русяева 1991, с. 134; Русяева 2004, с. 299; Rusaeva 1994, р. 97). Хоча вони набагато менші за вищезазначені й здебільшого зруйновані, про них варто згадати, щоб краще зрозуміти, яким чином їх створювали. Насамперед слід зазначити, що найраніший зольник тут виник у другій чверті — середині VI ст. до н. е. безпосередньо на південний захід від святилища Аполлона Іетроса на місці святилища анонічного божества. У V ст. до н. е. його майже повністю було знесено в процесі нівелювання площі для спорудження кам'яної культової будівлі, а в ранньоелліністичний час — потужної платформи з прошарків глини і золи для кам'яного вівтаря. Лише в деяких місцях у прошарках майже чистого попелу і зольно-гумусованих лінз знаходилося чимало кісток тварин. Інші зольники в теменосі виникли в результаті викидів попелу, золи, вугілля з есхар, на яких відбувались обряди жертвоприношень. Сюди ж скидали уламки посуду, вотиви, кістки тварин і риб, а також різне сміття під час прибирання священних ділянок.

Значний інтерес становлять два невеликих зольники в святилищі сімейної пари Гермеса і Афродіти IV—III ст. до н. е. і в святилищі анонічного божества II—I ст. до н. е. У першому з них (2,8 м² в основі, висота 0,9—1 м) знаходилася значна кількість перепалених кісток тварин, уламки амфор і червонофігурних чаш, теракота

з двома п'яними силенами, антропоморфна статуетка, свинцеві букранії і гиря, наконечники стріл, присвятні і маркувальні графіті Матері богів, Аполлону, Діоскурам — тобто речі, характерні для всіх інших святилищ у цьому теменосі. Причому на деяких з них виявлено сліди обпалення, які вказують на те, що ці речі кидали сюди тоді, коли в зольнику ще тліло вугілля. Другий зольник в основі мав площу майже 10 м², у верхній частині близько 1 м² із загальною висотою 0,7—0,8 м. На відміну від інших, він був розташований поблизу низенької кам'яної есхари для спалення жертвоприношень. Серед попелу, золи, землі було знайдено велику кількість кісток осетрових риб, понад 30 уламків від різних рельєфних чаш, кілька фрагментів теракот Деметри, Матері богів та Ерота. Зольник виник над культовою ямою, у золисто-земляному заповненні якої теж зафіксовано чимало кісток і уламків різного посуду. За характером його створення, а також відкритих у Західному теменосі раніших залишків зруйнованих зольників, зрозуміло, що вони були такими ж примітивними вівтарями, як і ботроси. Останні зазвичай заповнювали великою кількістю різноманітних культових речей, які вийшли з ужитку або спеціально розбивалися під час ритуальних дій з жертвоприношеннями й узливаннями, а також сакральних трапез. У деяких зольниках заповнення піднімалися вище денної поверхні ґрунту. Окрім керамічних уламків, до ботросів потрапляли різні вотиви, земля, зола й вугілля з вівтарів, фарби, кістки тварин і риб, мушлі і водорості, архітектурні деталі, печина, сирцева цегла та інше будівельне сміття (Леви 1964, с. 131—174; Русяєва 1991, с. 134—138; Rusaeva 1994, р. 84—102). Загалом структура і характер викидів заповнення культових ям не відрізняються від зольників. Якби обидва ольвійські теменоси вивезти в одне місце, то такий сакральний комплекс за потужністю і кількістю знахідок набагато перевищив би великі зольники.

Варто додати, що й в інших святилищах, як на Боспорі, так і на Нижньому Побужжі, значну роль для «поховання» сакрального сміття, у тому числі золи з есхар, відводили ямам і меншою мірою насипним зольникам. Таке поєднання характерне, наприклад, для святилища Ахілла на Бейкушському мисі (Буйських 2001, с. 35—36). Невеликий зольник було відкрито і в святилищі Деметри в Німфеї періоду його розквіту у другій половині V ст. до н. е. Ззовні біля стіни одного з приміщень виявлено «сміттєзвалище», в якому знаходилася велика кількість уламків чорнолакового посуду, здебільшого вотивного призначення маленькі чашечки, солонки, гуттуси, кіліки, канфари. Проте значно переважали тут уламки амфор, кухонного й столового сіроглиняного по-

суду, численні кістки тварин (Худяк 1962, с. 52—53). Із заповнень культових ботросів, для яких спершу використовували природні розколини в материковій скелі, виник і потужний зольник Китея. У святилищі на о-ві Левке в прибережній північно-східній низинній його частині, куди скидали протягом століть усі залишки жертвоприношень і узливань, різноманітні вотивні дари, утворився значний культурний шар, який, імовірно, теж був потужним, але вже розпливчастим зольно-земляним насипом, безсистемно розкопанам і здебільшого розграбованим у XIX ст. (Охотников, Островерхов 1993, с. 18—20).

Порівняно менше інформації збереглося про невеличкі зольники в житлово-господарських комплексах міст і поселень, часто пов'язаних з домашніми святилищами і вогнищем Гестії, які відносять до другої групи і які, безумовно, заслуговують на окреме спеціальне вивчення (пор., наприклад: Кругликова 1975, с. 60, 65, 108; Масленников 1997; Масленников 1999, с. 128—129; Масленников 2002, с. 195—196; Козуб 1975, с. 139—163; Марченко, Доманский 1983, с. 37—40; Охотников 1990, с. 19, 60).

Варто зауважити, що зольні насипи були характерні не лише для вищезазначених міст і поселень на Понті Евксінському. За даними Павсанія і сучасних археологів, вони відомі в грецьких святилищах різних регіонів античного світу. У багатьох святилищах, зокрема в Дельфах, на акрополі Афін, Кріті, в Тріаді тощо давні поховання сакральних речей, вотивів, архітектурних фрагментів і кісток тварин упереміш із золою і землею відносять ще до крито-мікенського часу. Ще більше зольників архаїчного і класичного періодів, які М. Нільсон резонно тлумачить як «святість жертвоних решток», зафіксовано в Середземномор'ї. Навіть у визначних святилищах Елевсіна, Епідавра, Амікл, Фермони біля вівтарів відкрито ґрунтово-зольні звалища з численними кістками тварин (Nilsson 1976, s. 86). Зольний вівтар Зевса в Олімпії було створено в процесі багатовікового насипання попелу з жертovníка і вогнищ з пританея (Paus. V, 13, 8—11). Жертвоних биків біля нього спалювали внизу на кам'яному вівтарі, а попіл висипали в одне місце, внаслідок чого тут поступово утворився справжній пагорб заввишки 6,6 м, з нижньою окружністю 37,5 м, верхньою — 9,6 м (Yavis 1949, р. 210, il. 53, 54). Вартий уваги той факт, що цей зольний насип щороку покривали змішаною з водою золою з пританея, внаслідок чого попіл не розвіювався вітром, а сам зольник не розпливався від дощу. Поступово його було знищено водами р. Алфей і місцевими селянами в післяантичні часи (Yavis 1949, р. 213). Під ним відкрито лише незначні залишки, певно, Герайона, в якому знайдено ранньоархаїчні бронзові

фігурки, теракоти й інші вотивні речі (Nilsson 1976, s. 86).

Павсаній згадує також зольні вівтарі Гери в Олімпії, на Самосі, в Пергамі, Аполлона Сподія у Фівах (Paus. V, 13, 8; 14, 8, 10; IX, 11, 7). Спираючись на його свідчення, археологи розкопали відоме святилище Зевса Лікейського ранньоелліністичного часу в Аркадії на вершині гори, в якому дійсно виявили земляний насип площею близько 485 м² і заввишки 1,5 м. У прошарках ґрунту, перемішаного з попелом і кальцинованими кістками, знайдено маленькі вази, черепки і металеві предмети (пор.: Paus. VIII, 38, 6, 7; Nilsson 1976, s. 87 — з літ.). На гірській вершині Ети в північній частині Середньої Греції, де за легендою Геракл розпалив величезне вогнище для самоспалення, звідкіля був перенесений на Олімп, ще в архаїчний період було влаштовано його святилище. Під час розкопок відкрито будівельні залишки невеликого кам'яного храму, вівтаря, а також огорожений вапняковими плитами зольно-земляний пагорбок неправильної трапецієподібної форми площею близько 400 м² і заввишки 0,8 м. Він був наповнений кістками тварин, черепками VI ст. до н. е. — II ст. н. е., виявлено і присвятні написи Гераклу, а також вотивні речі: бронзові статуетки цього героя і посудини, залізні наконечники списів, махайри, сокири, серпи, ножі, монети тощо (BSN 1920, 44, p. 392—394). Святилище на горі Ета є яскравим свідченням, по-перше, того, як елліни влаштовували спеціальні сакральні зони в тих місцевостях, які міфологічно пов'язувалися з культами певних божеств або обожнених героїв, а по-друге, що зольні вівтарі були однією зі складових теменосів, незважаючи на те, в якому доквітлі вони знаходились. У святилищі Артеміди Ортії у Спарті поблизу храму VII ст. до н. е. розкопано два сміттєві пагорбки, в яких знайдено тисячі уламків розписних глиняних масок разом з іншими свинцевими і кістяними вотивами (Dawkins, Dickins 1929, p. 14—18; Nilsson 1976, s. 86).

Звичай накопичення золи, на думку М. Нільссона, свідчить про те, що будівельники кам'яних вівтарів внутрішню порожнину в них заповнювали попелом із залишками кісток, що простежено на найдавніших вівтарях у Дельфах, Неандрії, святилищах Деметри в Селінунті, Акраганті тощо (Nilsson 1976, s. 87—88). Утім, річ тут не лише в розбіжностях його поглядів щодо основних чинників утворення зольних вівтарів, а в тому, що останні в різних сакральних зонах мали свої особливості. Загалом же не викликає сумніву, що в кожному з них, незалежно від їх форми, розміру, характеру жертвоприношень і вотивів, спільним є викиди золи з есхар, змішані із землею, кістками тварин і риб, черепками, різноманітними вотивними речами тощо. Так само,

як і зола, рештки жертвоприношень і дарунків, культового інвентарю, що вийшов з ужитку, за давнім звичаєм, який став загальним сакральним законом еллінської релігійної практики, залишалися в межах кожного святилища. Внаслідок таких традицій все, що належало божеству у відведеному для його шанування місці, у тому числі й відходи, було лише його власністю. Ймовірно, що таким чином служители культів здавна захищали святилища від пограбувань, у зв'язку з чим з'явилися сакральні закони про заборону виносити (ΟΥΚΕΚΦΟΡΑ) залишки жертвоприношень, а разом з ними і все те, що в них було принесено в дарунок божествам і там зберігалось. Адже все, що було пов'язано зі святилищами, жерцями, різними служниками культів, жертвоприношеннями, у тому числі й жертвними тваринами, мали назви, похідні від ΠΕΡΟΣ, — «священний». Цим самим здавна термінологія, пов'язана з релігійними ритуалами, утверджувала святість всіх жертвоприношень і вотивних дарунків як власності божества або обожненого героя.

Важливо констатувати, що звичними і найпоширенішими в релігійному житті еллінів, в яких би куточках ойкумени вони не мешкали, були певні ритуали, емоційний ефект яких досягався за рахунок жертвоприношень тварин, вогню, крові, зброї, трапез з винопиттям (Burkert 1985, p. 54). Найважливішим моментом було ритуальне вбивство тварини, м'ясо якої з'їдали в колективній сакральній трапезі і яка начебто ставала своєрідним посередником між людьми і божествами (Vernant 1981, p. 3—40). У найбагатших святилищах кістки від жертвоприношень тварин найчастіше спалювали. В інших їх викидали в ями або на зольники. За даними розкопок теменосів у Північнопонтійському регіоні, спалені кістки жертвних тварин трапляються дуже рідко, хоча відкрито чимало жертвників, на яких, імовірно, найчастіше смажили м'ясо для трапез. На думку М. Детьєнна, поїдання жертвного м'яса пов'язане з сакральною практикою, але водночас імпліцитно несе в собі й соціально-політичні функції, об'єднуючи громадян полісу в спільноти на кшталт народних зборів, спільних виступів на захист вітчизни та інших подібних акцій (Detienne 1979, p. 7—35).

Отже, релігійні традиції еллінів забороняли вивозити будь-що з теменосів на міські чи сільські сміттєзвалища або скидати у воду. Водночас добре відомо, що в межах міських і позаміських теменосів, незважаючи на їх порівняно невеликі розміри, там, де це було можливо, для поховання «священного сміття» використовували ботроси, а в інших випадках — насипні зольники, які здебільшого утворювали над культовими ямами. При цьому слід враховувати, що

давньогрецькі ботроси і зольники мали подвійне призначення. З одного боку, це були культові звалища, куди виносили весь непотріб, а з іншого — примітивні вівтарі, біля яких могли відбуватися релігійні обряди з жертвоприношеннями і лібаціями. Як і ботроси, зольники слугували своєрідним символом збереження всього, що було колись пов'язано з масовим відправленням культів окремих божеств під час календарних свят, відповідними ритуалами, жертвоприношеннями і сакральними трапезами. Окремі знахідки різноманітних речей водночас свідчать і про індивідуальність вотивних дарунків чоловіків і жінок, які спочатку приносили в святилища і залишали у спеціально відведених місцях. Саме вони є достовірним свідченням того, що елліни, як в Елладі, так і на окраїнах античного світу, завжди прагнули своїми вотивами матеріалізувати в пам'яті божеств спогади про їхні благочестя, вдячність і надію на щасливе майбуття.

Певне місце, чи то яма, якесь незначне заглиблення, чи майданчик, куди почали складати все те, що вийшло з ужитку в святилищі, разом із золою з жертвників, кістками тварин, уламками посуду, застарілими вотивами, вважали священним, воно набувало значення самого вівтаря, час існування якого був набагато довшим навіть за кам'яні вівтарі, на яких лише відбувалися певні короточасні обряди. Наповнені різночасовими матеріалами сакральні зольники зберігали в собі пам'ять давно минулих поколінь. Можливо, у тих місцях, де протягом віків було створено потужні зольники, елліни вбачали свій взаємозв'язок із предками. Згідно з вищезазначеними свідченнями Павсанія про зольні вівтарі й дослідженнями подібних культових комплексів у різних районах античного світу, вони не могли існувати без святилища певного божества або обожненого героя. Так само це було характерно і для північнопонтійських еллінів. Отже, сам по собі зольник, особливо в містах, це ще не самостійне святилище, а тільки складова одного або кількох святилищ. Не варто вживати для визначення культових зольників і термін «есхара», який вперше запропонував В.Ф. Гайдукевич, спираючись на Павсанія (Гайдукевич 1965, с. 34). Втім, з пасажу цього автора: «Точнісінько так само і в Пергамі, де жертвник Гері Самоській теж зроблено із золи і (він) не відрізняється нічим особливим від тих звичайних есхар (= вогнищ), які афіняни нашвидкоруч споруджують в Аттиці для жертвоприношень» (Paus. V, 13, 8, 9), зрозуміло, що зольник насправді був

невеликим і низьким, що дійсно узгоджувалося з подібними вівтарями для спалювання жертвних тварин, але аж ніяк не з довготривалими зольними насипами.

Загалом на території Боспорського царства під час археологічних розвідок зафіксовано значно більше зольників, особливо в сільських округах міст, ніж на Нижньому Побужжі (Кругликова 1975, с. 60, 65, 108; Масленников 1992, с. 125—127; Масленников, Бужилова 1999, с. 174—179; Молева 1990, с. 122—128), де відсутні й подібні до китейського багатівікові високі насипи. Окрім того, на боспорських поселеннях виявлено досить численні домашні, або сімейні, зольники, культовий характер яких не завжди вдається з'ясувати. Можливо, це пояснюється й тим, що на Боспорі було важче постійно споруджувати глибокі культові ями в материковій скелі. Водночас дослідники справедливо відзначають труднощі у виявленні насправді культових зольноземляних комплексів, що вже отримали усталену назву «зольники», і звичайних сміттєзвалищ.

Насамкінець варто зазначити, що сакральні зольники виникли ще за доби пізньої бронзи у лісостепу, але особливо поширилися в період найінтенсивніших торговельно-обмінних відносин з античними містами (VI—IV ст. до н. е.) (див. детальніше з літ.: Русанова 2002, с. 106—118). Порівняльний аналіз і хронологія їх комплексів вказують на синхронне і незалежне введення еллінами і лісостеповими землеробськими племенами традиції викидання сакрального сміття в одне місце. Якщо в цьому аспекті й були якісь запозичення, то вони сягають крітомікенської епохи і взаємодій протоеллінських та протофракійських етносів. Адже культ вогню і домашнього вогнища простежується у багатьох народів різних епох, хоча з найдавніших часів найвиразніше проявився все-таки в грецькій релігії і не лише в шануванні Прометея і Гестії. Вони символічно втілювали в собі вогонь і вогнище, котрі знайшли широке застосування в усіх релігійних ритуалах і без яких елліни не уявляли собі жодного свята. Віра в священну силу вогню і домашнього вогнища, зола з якого, як і громадського жертвника, також вважалася сакральною, і спричинила її викидання в одне місце разом з іншим так званним священним сміттям зі святилищ, де регулярно проводили календарні свята з жертвоприношеннями і приготуванням страв для колективних трапез, залишки яких є головною складовою примітивних вівтарів — ботросів і насипних зольників.

- Буйских С.Б.* Эсхары Глубокой Пристани // Древнее Причерноморье. КСООА. — Одесса, 1989. — С. 80—82.
- Буйских С.Б.* Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) // Хсб.: ANAXAPΣIΣ. — Севастополь, 2001, XI. — С. 34—43.
- Бутягин А.М.* Новые исследования раннего мирмекийского зольника // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 91—94.
- Бутягин А.М.* Пять лет работ Мирмекийской экспедиции // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. — Керчь, 2004. — С. 48—53.
- Бутягин А.М.* Дом под мирмекийскими зольниками // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004а. — Ч. 1. — С. 126—131.
- Виноградов Ю.А.* К вопросу о мирмекийском зольнике // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР: Тез. докл. — К., 1981. — С. 79—80.
- Виноградов Ю.А.* Мирмекий // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 99—120.
- Гайдукевич В.Ф.* Зольники-эсхары Мирмекия // КСИА АН СССР. — 1965. — Вып. 103. — С. 29—37.
- Гайдукевич В.Ф.* Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987.
- Головачева Н.В., Марченко К.К., Рогов Е.Я.* Уникальные сооружения северного района ольвийской хоры // РА. — 1998. — № 3.
- Головачева Н.В., Рогов Е.Я.* Сельский храм и зольник у поселения Козырка 11 на хоре Ольвии // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 41—44.
- Зограф А.Н.* Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Черном море // СА. — 1941. — 7. — С. 152—160.
- Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — К., 1988.
- Козуб Ю.И.* Древнейшее святилище Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 139—163.
- Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). — К., 1990.
- Ланін В.В.* Релігія // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 482—489.
- Леви Е.И.* Материалы ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.
- Масленников А.А.* Зенонов Херсонес — городок на Меотиде // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 125—138.
- Масленников А.А.* Сельский теменос (?) в Восточном Крыму // ВДИ. — 1997. — № 4. — С. 150—172.
- Масленников А.А.* Сельские святилища античного Боспора // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 125—133.
- Масленников А.А.* Сельские святилища античного Боспора (загадки и разгадки) // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 194—197.
- Масленников А.А., Бужилова А.П.* «Ифигения на Меотиде» (материалы к обсуждению существования ритуальной декапитации в античном Приазовье) // Древности Боспора. — М., 1999. — С. 174—179.
- Марченко К.К., Доманский Я.В.* Культовый зольник на поселении Куцуруб I // КСИА АН СССР. — 1983. — Вып. 174. — С. 37—40.
- Молева Н.В.* Археологические исследования на мысе Такиль в Восточном Крыму // Античный мир и археология. — Нижний Новгород, 1990. — Вып. 7. — С. 122—128.
- Молева Н.В.* Очерки сакральной жизни Боспора. — Нижний Новгород, 2002.
- Молева Н.В.* Дионисийские вотивы в сакральных комплексах Китея // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002а. — Ч. 1. — С. 151—154.
- Молева Н.В.* Культ Диониса в боспорском городе Китее // Из истории античного общества. — Нижний Новгород, 2003. — Т. 8. — С. 75—80.
- Молев Е.А.* Сакральные граффити из Китея // Боспорский феномен. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 146—151.
- Молев Е.А., Молева Н.В.* Терракотовые статуэтки из китейского святилища // Боспорские исследования. — Керчь, 2003. — Т. 3. — С. 252—263.
- Назаров В.В.* Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 154—164.
- Носова Л.В.* О культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья (в связи с раскопками Кошарского археологического комплекса) // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 62—68.
- Охотников С.Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. — К., 1990.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993.
- Палуцы-Владыко Е., Редина Е.Ф.* Античный могильник у с. Кошары // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 56—62.
- Рубан В.В.* Литое свинцовое изображение группы фигур из поселения Кателино I // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 54—58.
- Русанова И.П.* Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы, 2002.
- Русяева А.С.* Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — К., 1975. — С. 174—185.
- Русяева А.С.* Исследования Западного теменоса в Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 123—138.

- Русяева А.С. К истории изучения культовых памятников Боспора и Ольвийского полиса // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические вопросы. — Керчь, 2004. — С. 296—300.
- Снытко И.А. К вопросу об интерпретации зольников античных поселений Нижнего Побужья // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. докл. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР. — М., 1988. — С. 67—68.
- Стемпковский И.А. Известия о новых открытиях по части древностей Южной России 1824 г. // Библиографические листы. — СПб., 1825. — № 24. — С. 337—339.
- Толстой И.И. Остров Белый и Таврика в Понте Евксинском. — Пг., 1918.
- Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М., 1953.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб., 2002.
- Уваров А.Н. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1856.
- Худяк М.М. Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э. — Л., 1962.
- Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 2. — С. 72—99.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.
- Blaramberg J. de. Géographie ancienne: Notice sur la position du Parthœnium, et de Achilléum de Strabon, considérés comme points de trajet d'une rive du Bosphore Cimmérien à l'autre // Journal d'Odessa, 1828. — 18/30, N 5. — P. 17—19.
- Burkert W. Homo Necans: The anthropology of Ancient Greek sacrificial ritual and myth. — Berkeley, 1985.
- Dawkins R.M., Dickins G. The Sanctuary of Artemis Orthia. — London, 1929.
- Detienne M. Pratiques culinaires et esprit de sacrifice // Le cuisine du sacrifice en pays grec. — Paris, 1979. — P. 7—35.
- Köhler H.K.E. Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont Euxin // Mémoire de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg. — Spb., 1826.
- Nilsson M. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976.
- Rusyaeva A.S. Investigations of the Western Temenos of Olbia // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — Leiden, 1994, 1, 1. — P. 80—102.
- Vinogradov Ju.G. Pontische Studien. — Mainz am Rhein, 1997.
- Vernant J.-P. Théorie générale du sacrifice et mise à mort dans la $\theta\upsilon\sigma\iota\alpha$ grecque // Le sacrifice dans l'Antiquité. — Vandeuvres, Genève, 1981. — P. 3—40.

Одержано 27.09.2004

А.С. Русяева

ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИЕ ПРИМИТИВНЫЕ ЗОЛЬНЫЕ АЛТАРИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассмотрены известные данные о наиболее крупных культовых зольниках, частично исследованных в некоторых античных центрах Боспора Киммерийского (Мирмекий, Китей, Зенонов Херсонес), Нижнего Побужья (Борисфен, Ахиллодром, поселения сельской округи Ольвийского полиса, Западный городской теменос), а также в Каллатисе. Они относятся к первой группе сакральных комплексов. На основании собственных наблюдений в процессе раскопок Западного теменоса и привлечения различных сведений о наличии аналогичных памятников во многих святилищах Греции автором внесены конкретные предложения и дополнения: структура рассмотренных культовых зольников представляет собой такого же типа примитивные алтари, как и культовые ботросы; они также являются составной частью общественных святилищ, но не самостоятельными святилищами; при их определении не стоит применять термин «эсхара»; устройство примитивных зольных алтарей в античных городах и на поселениях относится к эллинской традиции почитания божеств и обожествленных героев, возникшей независимо от варварской.

A.S. Rusyaeva

ANCIENT GREEK PRIMITIVE FIRE ALTARS IN THE BLACK SEA NORTH REGION

The article deals with well-known data on the largest ritual cinder heaps, which were partially examined in several ancient centers of the Cimmerian Bosphoros (Myrmecium, Cytae, Zeno's Chersonesos), Lower Buh River Region (Borysthenes, Akhillordom, settlements of the Olbian neighborhood, Western city *temenos*), as well as Callatis. They belong to the first group of sacred complexes. On the basis of personal observations during excavation of the Western *temenos* and various data on the existence of analogous monuments in many sanctuaries in Greece certain suggestions and additions were introduced: in terms of their structure the ritual cinder heaps under study represent the same type of primitive altars as ritual *bothroses*; they also represent an integral part of public sanctuaries rather than independent sanctuaries; one should not use the term *eskhara* for their description; primitive cinder heaps in ancient cities and settlements originate from the Hellenistic tradition of deities worshipping and heroes deification, which appeared independently from the barbarian one.